СВІТОВИЙ ДОСВІД ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИКИ ІМПОРТОЗАМІЩЕННЯ

Еней Я.І.

Розглянуто світовий досвід впровадження політики імпортозаміщення та її наслідки. Виділено основні чинники, що призвели до занепаду або розвитку цих країн. Визначенні особливості здійснення політики імпортозаміщення.

Ключові слова: імпортозаміщення, зовнішня торгівля, стратегія, політика експорту.

The author has considered the world experience implementing import substitution policy and its consequences. The main factors that led to the decline or the development of these countries. Determining the characteristics of the policy of import substitution.

Key words*:* import, foreign trade, strategy, policy export.

Рассмотрен мировой опыт внедрения политики импортозамещения и ее последствия. Выделены основные факторы, приведшие к упадку или развития этих стран. Определении особенности осуществления политики импортозамещения.

Ключевые слова: импортозамещения, внешняя торговля, стратегия, политика экспорта.

Розбудова України як незалежної, демократичної та соціально орієнтованої держави супроводжується інтенсивними перетвореннями в соціально-економічній сфері, трансформацією соціально-суспільних і державно-управлінських відносин, унаслідок чого істотно змінюються роль інститутів держави та їхні функції. У зв’язку з широким обговоренням політичної реформи в Україні ці питання мають принципове науково-практичне значення і безумовну актуальність.

Розвиток зовнішньої торгівлі, зокрема нарощування експорту країни на світовому ринку,збільшення або, принаймні, збереження його питомої ваги у світовій торгівлі є надзвичайно важливим чинником функціонування національної економіки будь-якої держави.

Проблеми формування сучасних засад державної політики імпортозаміщення на пострадянському просторі були у фокусі наукової уваги переважно російських (Бєляєв О., Ісаченко Т., Клінов В., Куряєв О., Макєєва О., Медведков М., Нурєєв М., Чаплигіна Г., Шадрін А., та ін..) ніж українських (Власов В., Гацько В., Жаліло Я., Макогон Ю., Мовчан В., Пазізіна С., Сменковській А., Яценко А. та ін.) вчених.

Практичні аспекти застосування політики імпортозаміщення знайшли відображення у наукових роботах вчених ближнього та дальнього зарубіжжя. Зокрема, американський економіст Ліндерт П. розглядає вплив імпортозамінного зростання на зміну міжнародних умов торгівлі. У працях Кірєєва О. обґрунтовуються переваги і механізм імпортозамінного зростання. Кадочников П.А. розглядає вплив макроекономічних процесів на розвиток імпортозаміщення. Ісмагілова Л.Р. розглядає напрями та механізм розвитку імпортозамінних виробництв у масштабах регіону. Зайцев Д.М. пропонує організацію виробництва імпортозамінної продукції як напрямок економічного розвитку регіону. Редько С.І. розглядає імпортозаміщення окремих товарних груп як фактор забезпечення економічної безпеки країни. Терехов О.П. розглядає проблеми конкурентоспроможності імпортозамінної продукції промислових підприємств.

На сучасному етапі індустріалізації промисловості більшість підприємств України постали перед проблемою неефективного використання засобів виробництва продукції, що залишилися ще з часів планової економіки.

Більшість промислових підприємств не мають чітких стратегічних завдань. Для них характерне інтуїтивне прийняття рішень та планування системи збуту і, як наслідок, занепад головних вітчизняних підприємств.

Що ж сьогодні являє собою імпортозаміщення, та як його трактують вітчизняні та зарубіжні автори наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

Визначення терміну «імпортозаміщення»

Коваленко Н. В. [8]	Імпортозаміщення - це насамперед економічний процес бажаного або небажаного витиснення імпортних товарів з вітчизняного ринка.
Завсєгдашня І. [9]	Імпортозаміщення – це процес збільшення виробництва й внутрішнього споживання вітчизняних товарів при зниженні споживання імпортних товарів (у фізичному вираженні).
Попова О. І. [10]	Зниженню економічних загроз буде сприяти розвиток внутрішнього виробництва, обмеження імпорту і стимулювання придбання національних товарів, тобто комплекс заходів, що називається імпортозаміщення.

Отже, можна узагальнити все вище сказане та дати більш ширше визначення поняттю імпортозаміщення.

Імпортозаміщення це – економічний процес обмеження імпорту внаслідок збільшення виробництва й споживання не менш якісних товарів вітчизняного виробництва, коли ціновий фактор не є вирішальним у споживчому виборі покупця.

Стратегія імпортозаміщення промислового підприємства – це системний підхід, який спрямований на зменшення питомої ваги імпортних матеріалів, сировини та комплектуючих у складі готової продукції підприємства, що надає можливість удосконалити контроль за якістю продукції, скоротити термін окупності, забезпечити повне завантаження власних виробничих потужностей, збільшити рентабельність підприємства за умови виявлення факторів ризику та їх оцінки.

Сьогодні є гостра необхідність у формуванні державної політики щодо: підвищення потенціалу машинобудівної галузі у стратегії імпортозаміщення шляхом захисту вітчизняного ринку машинобудівної продукції від нерівноправної конкуренції та неякісного імпорту, стимулювання

технологічного імпорту, обмеження припливу морально застарілих технологій; забезпечення фінансово-кредитної підтримки розвитку внутрішнього виробництва і збуту продукції машинобудівної промисловості; зміцнення інноваційного і науково-технологічного потенціалу галузі, зосередження фінансових та інтелектуальних ресурсів на сучасних напрямах інновацій; удосконалення законодавчого і нормативно-правового забезпечення підтримки розвитку машинобудування.

В політиці імпортозаміщення можуть застосовуватися практично будь-які протекціоністські заходи, спрямовані на утруднення доступу імпортних товарів та послуг на внутрішній ринок засобами регулювання зовнішньої торгівлі: тарифного (різні види імпортного мита, у т.ч. антидемпінгові обмеження) та нетарифного (ліцензування, квотування, сертифікація, свідоме ускладнення митних процедур тощо). Збереження попиту вітчизняних споживачів на товар, ввезення якого обмежене, створює сприятливі умови для розвитку національного виробництва його аналогів. Відтак політику імпортозаміщення в різні періоди часу у більш чи менш явній формі застосовувала переважна більшість країн світу.

Проте, на думку авторів, до конкретних виявів політики імпортозаміщення коректніше відносити практику країн, що застосовували на додаток до інструментарію зовнішньоекономічної політики (або навіть замість нього) цілеспрямовані засоби внутрішньої економічної політики, а саме:

- вимоги щодо частки комплектуючих вітчизняного виробництва в товарі (як приклади можна навести Австралію, де законодавчо було встановлено вимогу 85% комплектування автомобілів з продукції внутрішнього виробництва, або Китай, де надання преференцій підприємствам у спеціальних економічних зонах чітко пов’язане із розширенням використання місцевих комплектуючих);
- розміщення державного замовлення та здійснення державних закупівель насамперед на товари вітчизняного виробництва (зокрема такий інструмент був застосований у повоєнні десятиріччя у Франції та Італії, Китаї);

- пряме державне інвестування у пріоритетні галузі економіки, що потребують розвитку (Франція, Італія, Китай), або застосування механізмів субсидованого кредитування приватних інвестицій у такі галузі (Японія 50-60-х років XX ст., Південна Корея, Тайвань, деякі з країн Латинської Америки);
- диференціація правового поля залежно від участі підприємств в імпортозаміщуючих чи імпортних операціях (зокрема, у Бразилії донедавна активно застосовували «закон подібного» («Law of Similars»), згідно з яким компанії, що імпортували товари, аналоги яких виготовлялися всередині країни, позбавлялися права доступу до державних кредитів, податкових привілеїв та права на участь в реалізації державних замовлень);
- додаткові адміністративні обмеження імпорту та умовність надання дозволів на імпорт (в Індії весь імпорт потребував ліцензування, причому для отримання ліцензії фірмам було необхідно надати листа від усіх потенційних виробників товару, в якому зазначалося б, чому вони не можуть задовольнити вказану специфікацію; в Колумбії дозвіл на імпорт сталі високого ґатунку надавався лише після придбання покупцем певного обсягу металлопрокату, виробленого на колумбійських заводах).

Застосування політики імпортозаміщення було обумовлено насамперед досить потужною мотивацією урядів до отримання відносно швидких та відчутних економічних та політичних результатів. Адже попит на товари, що мають бути заміщені аналогами власного виробництва, всередині країни вже існує, отже, вітчизняні галузі, які отримують підтримку, вже мають гарантований ринок збуту. Окрім того, розвиток національних виробництв спричинює низку позитивних екстерналій: збільшення вкладень у технологічне оновлення підприємств, розбудову інфраструктури, створення робочих місць, зростання попиту на висококваліфіковані кадри, переорієнтацію на виробництво товарів з високою часткою доданої вартості тощо.

Між тим реалізація політики імпортозаміщення продемонструвала суттєву розбіжність між початковими орієнтирами та фактичними результатами. Тоді як одні країни отримали в результаті інтенсивне багаторічне економічне зростання, в інших країнах ця політика зазнала повне фіаско.

Країни Латинської Америки у 60-70-х роках XX ст. пройшли стадію пошуку оптимальних шляхів реалізації стратегії імпортозаміщення через протекціоністську політику та безпосередню підтримку виробництв. Проте малорозвинене сільське господарство і форсована індустріалізація на тлі обмеженого за місткістю внутрішнього ринку та недостатнього обсягу національного капіталу призвели до формування малоефективних неконкурентоспроможних виробничих структур, розбалансування та стагнації національних економік. Це обумовило перехід більшості країн регіону у 80-х роках до ліберальної економічної політики з фактичною відмовою від цілеспрямованої промислової політики. Протягом 1980-1991 рр. імпорт латиноамериканських країн збільшився на 23%, ціни на нього — на 6%. У той же час зростання експорту становило 37% у вартісному вимірі, проте ціни на експортовані товари знизилися на 78% [6]. Отже, відбулося утвердження регіону в ролі сировинного придатка розвинутих країн світу. Спостерігалися украй нестійкі темпи економічного зростання, через які ВВП провідних країн регіону за півтора десятиліття в реальному вимірі залишився майже на рівні 1980 р.

Між тим країни Південно-Східної Азії демонструють позитивні приклади застосування стратегій імпортозаміщення. Саме вони стали підґрунтям економічного розвитку держав, які згодом отримали назви «азійських тигрів». Розуміючи невідповідність за економічним потенціалом національних підприємств тим, що діють на світових ринках, уряди цих країн обережно поставилися до збільшення відкритості економік. Як правило, на початкових етапах розвитку з метою сприяння національному виробництву застосовувалися бар’єри для імпорту, а у Південній Кореї і Тайвані високий рівень зовнішньоторговельної протекції зберігався до початку 80-х років. Після створення на базі політики протекціонізму стійких розвинених підприємств з ефективною економічною стратегією — «національних чемпіонів», здатних конкурувати на світових ринках, було здійснено поступовий перехід до експортної орієнтації та послаблення обмежень на імпорт. У 60-х роках було

лібералізовано імпорт сировини та інвестиційних товарів, у 70-х — комплектуючих, у 80-х — споживчих товарів.

Зокрема, на Тайвані одним з головних орієнтирів першого чотирирічного плану (1953-1957 рр.) було визначено стратегію імпортозаміщення, яка створила підґрунтя для переходу у наступній чотириричці до стратегії експортостимулювання. У Південній Кореї завданнями першої п'ятирічки (1962-1967 рр.) також було визначено індустріалізацію, підвищення продуктивності сільського господарства, розвиток базових галузей та імпортозаміщення. З метою вирівнювання торговельного балансу Міністерство промисловості та зовнішньої торгівлі Південної Кореї у 60-х роках певний час практикувало видачу ліцензій на імпорт лише підприємствам-експортерам [7].

Перший п'ятирічний план розвитку (1963—1967 рр.) у Туреччині було проголошено планом імпортозаміщуючої індустріалізації. Результати стратегії також виявилися позитивними. Середній темп зростання ВНП у 60-70-х роках XX ст. становив 7%, а промислового виробництва — 9% на рік [8]. Водночас, на відміну від «тигрів» Південно-Східної Азії, у Туреччині не відбулося вчасної переорієнтації економічної стратегії на експортостимулювання. Питома вага експорту у ВВП залишалася невисокою, а стратегія імпортозаміщення не сприяла зменшенню залежності від імпорту внаслідок значних обсягів ввезення комплектуючих. Тому накопичення структурних проблем та скорочення попиту на сировинні ресурси у другій половині 70-х спричинили серйозну економічну кризу в країні, вихід з якої довелося шукати у ліберальних економічних реформах.

Різний ефект стратегій зовнішньоторговельної лібералізації в країнах Південно-Східної Азії та Латинської Америки пояснюється тим, що у перших вона стала логічним продовженням ефективної промислової політики, спрямованої на створення динамічних порівняльних переваг та розвиток експортних галузей, у другій — реакцією на поразку стратегії імпортозаміщення. Країни Південно-Східної Азії та Японія в процесі повоєнної відбудови застосовували стратегію поступового допуску іноземних конкурентів на внутрішні ринки, диференціації протекціоністських заходів за галузями у

поєднанні з активним розвитком експортних виробництв. На відміну від зазначених країн, у Латинській Америці на початку 80-х відбулася різка зміна економічної політики від протекціонізму до зовнішньоекономічної лібералізації у вигляді «шокової терапії», що спричинило значні структурні деформації.

Досвід впровадження та реалізації стратегії імпортозаміщення виявив низку недоліків, які притаманні реалізації протекціоністських заходів:

- зростання цін на аналоги імпортної продукції, що починали випускати всередині країни з метою заміщення імпортної, причому нерідко – із погіршенням їхньої якості;
- обмеження конкуренції на внутрішньому ринку та утворення олігополії та монополії, що призводило до втрат економічної ефективності;
- надмірна обтяженість державного бюджету витратами на підтримку безперспективних з точки зору міжнародної конкурентоспроможності галузей;
- погіршення політичних відносин з найближчими сусідами та основними торговельними партнерами, а також міжнародними організаціями.

Посилення впливу міжнародних економічних організацій (насамперед ГАТТ/СОТ, а також МВФ та Світового банку, які практикували надання програм антикризового врегулювання та підтримки стабільності з вимогами лібералізації внутрішньої економічної політики) суттєво звузило останніми десятиріччями XX ст. спектр інструментів політики імпортозаміщення. Практично неможливим для країн-членів СОТ є здійснення протекціоністської політики через підвищення ставок імпортних тарифів, забороненими є вимоги щодо виключення імпортованих товарів з національного режиму оподаткування та регуляторних норм, прямого чи прихованого субсидування виробників, надання преференцій під час державних закупівель тощо.

Водночас був би помилковим висновок щодо припинення світової практики здійснення політики, спрямованої на заміну частини імпортних товарів на вітчизняні. Разом з лібералізацією торговельно-економічних відносин та національного економічного регулювання відбулася зміна поняття, інструментів та цільових орієнтирів політики імпортозаміщення. Головною метою вже є не індустріалізація країни як така, а подолання загроз, які

виникають внаслідок надмірного імпорту товарів та послуг, щодо структури економіки, зайнятості, використання національних конкурентних переваг та ресурсів, стану платіжного балансу тощо. Відповідно змінилися й методи економічної політики. Відбувся перехід від традиційних кількісних обмежень та митного регулювання до державних субсидій та цільових кредитів експортерам, зросла роль нетарифних бар'єрів – вимог щодо відповідності продукції технічним стандартам, санітарним та іншим нормам. Як засоби протекціонізму розглядаються також класичні важелі економічного регулювання – політика валютних курсів та облікових ставок [9].

Конструктивність новітнього підходу полягає в тому, що на зміну першості заборонно-обмежувальних заходів прийшли пріоритети стимулювання національних підприємств до виробництва продукції, що є аналогом та не поступається за рівнем якості товарам, які надходять на внутрішній ринок із-за кордону. Отже, якщо в попередні десятиліття поняття імпортозаміщення, як правило, ототожнювалося з терміном «протекціонізм», нині воно більш адекватне терміну «конкурентоспроможність». Зрозуміло, що такий підхід не лише дає можливість обійти обмеження, запроваджені щодо традиційних інструментів політики імпортозаміщення, а й істотно розширити інструментарій останньої.

Досить показовим у цьому контексті є досвід застосування новітньої політики імпортозаміщення Сполученими Штатами Америки. В рамках такої політики уряд країни здійснює три комплекси програм, орієнтованих передусім на організаційне забезпечення та стимулювання розвитку імпортозаміщуючих виробництв.

Програма «поширення інформації та налагодження зв'язків» спрямована на спрощення контактів між національними виробниками та місцевими споживачами, сприяння пошуку аналогів імпортної продукції, які виробляються всередині країни, проведення виставок, торгових форумів, презентацій тощо.

Програма «Купуй місцеве» спрямована на заохочення національних компаній та споживачів до придбання товарів місцевого виробництва, а також пріоритетні державні закупівлі товарів національного виробництва, для чого,

поряд з іншим, передбачаються рекламні заходи, а також заохочення утворення місцевих бізнес-об'єднань.

Програма «Промислове таргетування» передбачає визначення компаній, на які покладатимуться завдання імпортозаміщення, здійснення економічного аналізу та кількісної оцінки перспектив імпортозаміщення, ресурсного забезпечення цього процесу – очікується, що ці компанії отримують стимули за рахунок додаткового інформаційного забезпечення та зменшення економічної невизначеності.

При здійсненні імпортної політики, як правило, використовується наступна методика: аналізується національний потенціал у виробництві товарів; визначається місце його в структурі національної економіки; аналізуються тенденції світового ринку.

У випадках розбалансованості платіжного балансу, зниження ефективності експорту,необхідно використовувати широкий арсенал інструментів, що забезпечують протекціоністський режим. При досягненні тієї чи іншої конкретної мети і ступеня захищеності цей інструментарій заміняється іншими мірами і регуляторами, що переслідують наслідки іншого якісного порядку, зокрема,«знаходження точок росту». Такий приклад широко відомий і має місце як у Латинській Америці, так і в Східній Азії, коли усвідомлення необхідності підвищення економічного розвитку націлювало держави на прийняття довгострокових програм розвитку перспективних секторів економіки. Необхідність структурної реконструкції обумовлювала пріоритетність інтенсивної модернізації в ряді галузей, що мали потребу в протекціоністському захисті держави. Однак використання таких регуляторів повинно застосовуватися в розумних межах. Багато держав забезпечували лібералізацію імпорту не всіх товарів, а лише стратегічно важливих для розвитку пріоритетних галузей.

У 50-80-х роках сформувалися два типи ринкової стратегії країн, що розвиваються, - імпортозаміщення та експортна орієнтація. Як відомо, імпортозаміщення потребує розвитку тих галузей промисловості, які повинні замінити своєю продукцією імпорт аналогічних товарів із-за меж країни.

Експортна орієнтація передбачає збільшення питомої ваги товарів, які постачаються на експорт. Першою хронологічно сформувалася стратегія імпортозаміщення, бо вона очевидна і здійснюється просто. І справді, платіжоспроможний попит на внутрішньому ринку вже існує, його тільки потрібно перехопити в іноземних фірм. А для цього необхідно обмежити доступ іноземних товарів на внутрішній ринок шляхом підвищення мита, контингентування імпорту зміни системи державних закупівель тощо, стимулювати внутрішнє виробництво. Стратегія імпортозаміщення досить легко реалізується тому, що здійснюється в основному адміністративними методами управління [9].

Індустріальний розвиток НІК Південно-Східної Азії також почався з імпортозаміщуючої моделі розвитку. Для більшості з них її прийняття було об'єктивно необхідним. Як правило, у них був порівняно великий за абсолютними розмірами платіжоспроможний попит на споживчі товари, який не міг задовольнити імпорт, бо до 70-х років погіршувалися умови торгівлі для країн, що розвиваються, в цілому (ціни на сировину, яка ними експортувалась, відносно знижувалися, а на промислові вироби, які здебільшого імпортувалися, відносно зростали). Тому єдиним способом задоволення попиту на споживчі товари було заміщення імпорту внутрішнім виробництвом.

Проте стратегію експортної орієнтації було важко здійснити. Створення нових галузей обробної промисловості, які виробляють конкурентоспроможну на світовому ринкові продукцію, було не під силу країнам Південно-Східної Азії. Певним чином на експорт могла бути переорієнтована переробка традиційних видів сільськогосподарської сировини. Але в цей час на світовому ринку спостерігалося зменшення попиту та цін на цей вид товарів.

До того ж у країнах Південно-Східної Азії у 50- 60-ті роки був досить високий рівень безробіття, а, як відомо, типовий засіб його зменшення - розвиток дрібного підприємництва, яке виготовляє споживчі товари.

Стратегія імпортозаміщення переважала в промисловому розвитку Малайзії в 1959-1968 рр. протягом відносно короткого періоду: внутрішній попит був головним чинником індустріального росту тільки у 1959-1963 рр., а у

1963- 1968 рр. вже почалося поширення експортних галузей промисловості. Причиною цього стали такі особливості економіки країни, як невелика чисельність населення, а тому - відсутність місткого внутрішнього ринку, традиційно велика роль зовнішніх зв'язків у процесі відтворення.

На Філіппінах політика імпортозаміщення впроваджувалась приблизно в 1950- 1968 рр., у Таїланді - в 1960- 1972 рр., розвиток обробної промисловості Індонезії почався наприкінці 60-х років і завершився на межі 70-80-х років. Сингапур через особливості історичного розвитку й географічного розташування - коли він був англійською колонією, то спеціалізувався на переробці, доукомплектуванні, реекспорті продукції з Південно-Східної Азії до Європи і реекспорті оброблених виробів з промислових країн у Азію - та через обмеженість внутрішнього ринку змушений був орієнтувати промисловий розвиток на експорт.

Здійснення політики імпортозаміщення у країнах Південно-Східної Азії викликало зміни галузевої структури господарства. Випереджаючими темпами розвивалися галузі легкої промисловості - текстильна, взуттєва, харчова, тютюнова. Посилювалася роль зовнішніх факторів в економічному розвиткові розглянутих країн. Насичення внутрішнього споживчого ринку товарами місцевого виробництва супроводжувалося не зменшенням, а поширенням загального обсягу імпорту, до того ж зростала частка в ньому товарів виробничого призначення. Внаслідок цього підвищувався попит на валютні ресурси, а задоволення його не могло здійснюватися тільки за рахунок поширення експорту сировини через обмеженість потенціалу його росту. Крім того, посилювалася залежність від міжнародного поділу праці, і не вимагало диверсифікації експорту, тому розглянуті країни змушені були шукати можливості переходу до політики експортної орієнтації обробної промисловості.

Таким чином, перехід до експортної орієнтації був пов'язаний з вичерпанням можливостей стратегії експорто-заміщення, ростом та якісним вдосконаленням промислового потенціалу країн, що розглядаються. Однак не можна приділяти увагу тільки аспектам внутрішньої політики. Важливий вплив

на реалізацію експортно-промислової стратегії зробили зовнішні фактори, бо її здійснення збігалося зі структурною перебудовою в економіці промислове розвинутих держав, зміною ролі країн, які розвиваються, у системі міжнародного поділу праці. У 70-х роках в індустріальне розвинутих країнах спостерігалося значне підвищення рівня заробітної плати та соціального захисту працівників, внаслідок чого нерентабельними стали трудомісткі виробництва. Для скорочення витрат виробництва західні фірми почали виносити підприємства цих галузей у країни, що розвиваються. Тобто експортна орієнтація, як стратегія промислового розвитку НІК, була підтримана ТНК.

Р. Грабовскі, наприклад, стверджує, що під час економічного розвитку країна планомірно проходить, як через політику імпортозаміщення, так і через стимулювання експорту. За словами відомого американського економіста, спочатку необхідно проводити політику імпортозаміщення, захищаючи внутрішній ринок, що дозволить стимулювати зростання попиту по окремим галузям темпами випереджаючими внутрішнє споживання. Коли буде досягнуто межі внутрішнього ринку країна повинна перейти на політику стимулювання експорту, яка ще більше буде стимулювати попит зростати швидше, ніж внутрішнє споживання. «Обидва ці механізми забезпечать відносно більш швидке зростання продуктивності праці шляхом збільшення інвестицій (включаючи нові технології)». (Грабовскі, 1994: 540) Виходячи з даної точки зору політика імпортозаміщення створює передумови для стимулювання експорту.

Тематика впливу політики імпортозаміщення та стимулювання експорту на національну економіку дуже широко обговорювалася у 80-90-х роках 20 століття, але незважаючи на це – вищезазначені моделі далеко не завжди коректно, чітко і послідовно висвітлювалися в економічній літературі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bhagwati, J.N., (1986), "Rethinking Trade Strategy", in P.L. John and V. Kallab (eds.), Development Strategies Reconsidered, (New Brunswick: Transaction Books).

2. Bhagwati, J.N. (1988), "Export-Promoting Trade Strategy: Issues and Evidence", The World Bank Research Observer, 1988, Vol. 3, pp. No. 1, pp. 27-57.

3. Chang, H-J (2002), Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective, 2002, (London: Anthem Press).

4. Chen, L.L. and J. Devereux (1994), "Protection, Export promotion and Development", Journal of Development Economics, 43 (2), 387-394.

5. Dodaro, S. (1991), "Comparative Advantage, Trade and Growth: Export-Led Growth Revisited", World Development, 19 (9), 1153-1165.

6. Економіка зарубіжних країн / А.С.Філіпенко та ін. – К.: Либідь, 2000. – 581 с.

7. Інформаційний сайт Української асоціації імпортерів і експортерів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uaie.com.ua

8. Коваленко Н.В. Проблеми формування конкурентоспроможності національної економіки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/prvs/2007_2/0614.pdf

9. Завсєгдашня І., Ситай В., Дальніченко О. Машинобудування України: потенціал імпортозаміщення. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uam.kneu.kiev.ua/rus/content/nashi_proekti/jurnal/rubriki/oglyad_rinkiv/oglyad_rinkiv/04_obladnania/2005_4_mashbud.pdf

10. Попова О.И. Импортозамещение как условие развития машиностроительного комплекса региона. Устойчивое развитие территорий, отраслей и производственных комплексов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://pdt.vscc.ac.ru/file.php?module=Articles&action=view&file=article&aid=2111.